HALİMİ'NİN *KİTÂBU'L-MİNHÂC*I VE KELÂM AÇISINDAN DEĞERİ

Veysel KASAR*

Özet

Bu çalışmada, Hicrî 5. asır âlimlerinden Hüseyin b. Halîmî'nin kelâmî görüşlerini de topladığı *el- Minhac fi Şuabi'l-İman* adlı eserinin Kelam ilmi açısından değeri, yazıldığı sosyal-kültürel şartlar ve kitabın imanı şu'belere ayırmasıyla ilgili çalışmalar arasındaki yeri incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: İmanın şu'beleri, Halimi, kelam, akaid.

Summary

In this study, the work of Husayin b. Halimi (d.406/), a scholar of 5/11th century, named *al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman* is studied in theological perspective. A particular attention is paid to the cultural and the social conditions of the time in which the work came into existence. In addition, a comparison between this work and the other similar ones which deal with the division of the faith is made.

Keyword: Theological, Shu'ab al- Iman, Halimi, Iman, Faith.

I. Halîmî'nin Yaşadığı Dönem

A. Siyasî Durum

İslâm dünyası, hicrî IV. ve V. (milâdî X. ve XI.) asırda doğuda Kaşgar, Batı'da Kuzey Afrika'nın en uzak noktasına kadar varmıştı. Ancak, Abbasî'lerin hâkim bulunduğu bu asırda, Müslümanlar iç kargaşalar sebebi ile küçük devletçiklere bölünmüş olduğundan, fetih dönemlerindeki kuvvet ve otoriteleri

---

* Öğrt. Gör. Dr, Harran Ün. İlahiyat Fak., Kelam ABD, veyselkasar@mynet.com

Bu makale, "Hüseyin b. Halîmî'nin Şuabu'l-İmân'ında Kelâm" konulu doktora tezinden gerekli görülmeyerek çıkarılan bir giriş yazısı olup, Halîmî ve eserini tanıtmayı amaçlamaktadır.

zaafa uğramıştı.[1]

İslâm âleminin birlik ve bütünlüğünü sağlamakla vazifeli hilâfet makamına beşiklik eden Bağdat ve Abbasî Halîfeliği, kargaşa döneminde, sadece bu şehrin merkezine yakın yerlere hükmedebiliyordu.[2]

Hilâfet merkezi olan Bağdat'ı hâkimiyetinde bulunduran Büveyhîler (363/973) hem kendi emirlikleri arasında, hem de çevredeki devletçiklerle çatışmalar yaşıyordu.[3] Fatımîlerin elindeki Mısır'da da durum bundan farksızdı. Mısır'da Bağdat'a rağmen, babadan oğula geçen bir başka halife vardı. Burada ayrıca, Karmatî'lerle Fatımî'ler arasındaki çatışmalar (363/973) sürüyordu. Harran ve Rakka'da Fatimî halîfesi adına okutulan hutbenin, Abbasî halîfesi Kâim biemrillah (ö.467/1075) adına okutulması için baskılar artıyordu.[4]

B. Sosyal ve Kültürel Durum

Mâverâünnehir bölgesinin İslâmiyet'le ilk tanışması, Hz.Ömer'in komutanlarından Ahnef b. Kays'ın (ö.22/644) İran'ın kuzey kısımlarını fethettiği ve İslâm devletinin sınırlarının, Ceyhun nehrine kadar uzandığı yıllarda başlar. Fetih, Kuteybe b. Müslim'in (ö.96/714) Buhârâ, Talakan, Kiş ve Nesef'e kadar varmasıyla tamamlanır. Kaynaklar, Emevî komutanı Kuteybe b. Müslim'i, Buhara'da İslâm nüfuzunu yerleştiren ilk kişi olarak zikreder. Müslümanların geldiği yıllarda bölge halkından bir kısım idareciler, kılıç korkusu veya yetkilerini korumak endişesi ile görünüşte Müslüman olmak zorunda kalmış, hatta bu durum, Emevî komutanlarını bile rahatsız etmiştir.[5]

İslâm kültür tarihinde Fârâbî (ö.339/950) ve İbn-i Sinâ (ö.428/1037) gibi meşhur kimselerin de yetiştiği dönemlere tekabül eden bu çağda, İslâm tarihi büyük bir değişime şâhit oldu. İslâm imparatorluğunun sınırlarında baş gösteren çözülme ve parçalanma merkeze doğru kaymış, temennî düzeyinde dahi olsa, kurtuluş düşüncesi, boş bir uğraşı olarak görülür hale gelmişti.[6]

---

1 İbnü'l - Esir, Ebu'l Hasan, Ali b. Muhammed eş-Şeybani, el - Kamil fi't- Tarih, (I-XII) Beyrut, 1399 - 1979 VIII, s. 452, 631, 648, 689, 692, 695; Suyutî, Celâlü'd-Din Abdurrahman, Târihu'l- Hulefâ, thk: M.Muhyiddin Abdülhamid, y.y., t.y., s. 406 ; Kehhale, Ömer Rıza, Mukeddemât ve Mebâhis fi hadârâti'l-Arab ve'l- İslâm, Dımaşk, 1394- 1974, s. 142

2 Ahmed Emin, Zuhru'l - İslâm, Beyrut,1975, c.I - II, s.91

3 İbnü'l - Esir, Kâmil, c.VIII, s. 689-692; Kehhâle, Ömer Rıza, Mukaddemât, s. 142; İbnü'l Esir, age., VIII, 486-487, c.IX, s.265, 333, 372, 342, 433,

4 İbnü'l - Esir, IX, 269, 284

5 Koca, Salim. Türkler ve İslâmiyet, Türk Yurdu Dergisi, sy., 95, Temmuz, 1995 s.12; Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 57

6 Câbirî, Muhammed Abid, Felsefi Mirasımız ve Biz, çvr:, Said Aykut, İstanbul, 2000, s.118

Bu çağ; siyasî, sosyal ve ideolojik parçalanma asrıdır. Arap - İslâm medeniyeti -özellikle doğuda-, yıkıma doğru süratle yol almaktadır.

Ayni dönemlerde fikir ve kültür sahasında İslâm uygarlığı gelişme kaydetmiş, ilim ve sanatta zirveye çıkan şahıslar yetiştirmiştir. Câbirî bu dönemi tahlil ederken, "Bu durum, kültür, eğitim, ideoloji ve muhtevası itibariyle, tarihin akışıyla insicamlıdır; siyasî ve sosyal realiteyle uyum içindedir. Bu realite 'çöküş asrı' dediğimiz fenomeni doğurmuştur"[1] der.

Çünkü her çöküş dönemi, ayni zamanda, buhrandan çıkışın sebeplerini de içinde taşır.

Nitekim Cabiri bu husus şöyle belirtmektedir: "Bağdat önceden ilmin de merkezi idi. Herkes Bağdat'a gelir ve halîfeye yakın olmak isterdi. Bağımsızlıkların artması ile her başkent ayni zamanda bir ilim ve edebiyat merkezi oldu. Hatta Türk emirleri bile saraylarını âlim ve edipler ile süslemeye başladı. Siyasî durumun ilim ve edebiyata tesiri kısmî olmuştu. Siyaset, adaleti tesis ettiği ölçüde güzeldi. Gelişmeler çoğunlukla bu hükmün aksine tecellî ettiği için, bir çok büyükler siyaseti bırakıp ilmî meşguliyete yönelmişti. Bu dönemde daha önceden terceme edilen, Yunan ilim ve kültürüyle ilgili eserleri hazım ve şerh etme süreci başladı. Nazarî olan hususlar düzenli bir tertibe kavuşturuldu."[2]

İslâm coğrafyasının büyük bir kısmına hâkim olan Şiî Büveyhiler devrinde, Arap dili ve edebiyatı ön plâna çıkmış, fıkıh konusunda önemli çalışmalar gerçekleşmiştir. Dâvud ez- Zâhirî (ö.270/883) ve İbn Cerir et - Taberî (ö.310/923) gibi müçtehit imamlar bu çağda yetişmiştir. Milâdî 874-999 tarihleri arasında, Horasan'a ve Mâverâünnehir bölgesine hâkim olan Sâmânîler, 962-1186 tarihlerinde Lahor'dan Semerkant'a; Irak'tan Isfahan'a kadar olan coğrafyaya hükmeden Gazneliler ve Mısır'da Fâtimîler, İslâmî ilimlerin yanı sıra pozitif ilimlere de çok büyük önem vermişlerdir.

Ebu'l Abbas el-Kadir Billâh (ö.424/1031) gibi halifeler ilim adamlarına destekçi olmuştur. Meselâ, Bahâüd'-Devle'nin (ö.416/1025) yaptırdığı Bağdat'daki bir kütüphanede 10 bin kitap toplanmıştır. Sâmânoğulları hükümdarı Nuh'un (ö.343/954) Buhara'da meydana getirdiği ve her ilme ait kitapların ayrı sandıklara yerleştirildiği meşhur kütüphaneden, İbn-i Sinâ övgüyle bahsetmiştir. Şiraz, Gazne, Nisabur ve Kahire'de de benzer

---

İstanbul, 2000, s.118

1 Câbirî, age., s.119, 120

2 Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm, I-II, 94, 95, 97; Hodgson, M.G.S., İslâm'ın Serüveni, (çvr: Heyet), İstanbul, 1995, I, 454 , 455

kütüphaneler meydana getirilmiştir.[1]

Bölgedeki istikrarsızlık Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Mûsevilik gibi muharref ya da bâtıl dini mezhepler kadar, hür düşünce sebebi ile bid'at ehlinden Mu'tezile ve Kerrâmiyye gibi İslâm menşe'li akımların da geliştiği bir ortamı hazırlamıştır.[2]

Coğrafî ve siyasî olarak bölge; Gazneli'ler (357-583/962-1187), Büyük Selçuklular (432-552/1040-1157), ve Harzemşah'ıların (492-618/1098-1221) çekişme alanı olmuştur. Bunca iktidar ve hâkimiyet mücadelesine sahne olmasına rağmen, Mâverâünnehir, İslâm kültür ve medeniyetinin eşsiz eserlerinin vücuda getirildiği bir bölgedir. Bu gelişme dinî ilimlerle sınırlı değildir. Fizik, kimya, biyoloji ve benzeri müspet ilimlerde olduğu gibi, matematik, mantık ve felsefe gibi aklî ilimlerdeki çalışmalarla da, İslâm kültür ve medeniyetinin te'sisinde tarihî bir misyon üstlenmiştir.[3]

II. Halîmî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

A. Yetiştiği Çevre

İnsan, içinde bulunduğu zaman ve çevrenin tesiri altında yetişir.Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. Halîmî (el-Cürcani) (339/950) yılında Cürcan'da doğdu. Büyük dedesine nisbetle Halîmî, doğum yerine nisbetle ise Cürcânî diye anılır. Meşhur bir Hanefî fakîhi olan babası, Ebû Muhammed b. Halîm el -Mervezî, onu, küçük yaşta devrin büyük bir ilim merkezi ve Sâmânoğulları hükümdarlığı hâkimiyetinde olan Buhârâ'ya götürdü. Buhârâ, o zaman, insanları cezbeden mükemmel bir tabîat manzarasına sahipti. Edebiyat ve ilimde derinleşmiş kimselerin, feylesof ve kelâmcıların, muhaddis ve fakîhlerin toplandıkları, alış verişi yaptıkları; devlet adamlarının âlimlerle buluştukları bir merkezdi. O günün Buhârâ'sında mütefekkirler, câmilerde uzun uzun ilmî müzâkereler yaparlardı. Bazen bu ilmî müzâkerelere cadde ve sokaklarda bile rastlamak mümkündü. İşte Halîmî de böyle bir ilmî çevrede yetişti. Hocaları alim olan babası ile birlikte, Eş'ari mezhebinin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eşarinin önemli talebeleri arasında yer alır.[4]

---

1 Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, Siyasî, Dînî, Kültürel ve Sosyal, çvr: İsmail Yiğit; Hodgson, M.G.S. age, I, 455; Câbirî, age. s.118

2 Zeki Velidi Togan,, Umumî Türk Tarihine Giriş, I, 80; Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 9-67

3 Türk Ansiklopedisi, "Buhârâ", VIII, 347 - 348; Koca, Salim, Türkler ve İslâmiyet, Türk Yurdu Dergisi, Sy:, 95,Temmuz, 1995 s.12; Hakkı Yıldız, Dursun İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1980, s. 57

4 Türk Ansiklopedisi, "Buhârâ", VIII, 347 - 348; Koca, Salim, Türkler ve İslâmiyet, Türk Yurdu Dergisi, Sy:, 95,Temmuz, 1995 s.12; Hakkı Yıldız, Dursun İslâmiyet ve Türkler,

Halîmî'nin doğduğu Cürcan, tarihte önemli bir mevkie sahip merkezler arasında yer alır. Şehir merkezi, içinde nakliyat gemilerinin seyrettikleri geniş bir nehrin iki yanındadır. Coğrafi güzelliğe sahip olan bir vadide yer alan Cürcan, tarihî ipek yolu ticaretinin kara ve nehir ulaşımında önemli bir geçit noktasıdır.[1] Halîmî'nin de küçüklüğü Cürcan'da geçmiştir. Ancak o, burada az bir zaman kaldıktan sonra, büyük bir ilim merkezi olan Buhârâ'ya götürülmüş ve tahsiline orada devam etmiştir.

Halîmî burada, Eş'ariyye ve Şâfiiyye'nin önemli âlimleriyle birlikte bulundu, onlardan dersler aldı.

Halîmî'nin doğduğu ev, ilim, edebiyat ve fıkıh merkezi olarak bilinirdi. Sadece babası değil, kardeşi Ebû'l-Fazl Hasan b. Hasan b. Muhammed b. Halîmî de, ilimle meşguldü. Babası bir ara Sultan Sencer'in sarayında fetva (müftülük) ile vazifeliydi. Son anlarda evini, Kur'ân ve hayır ehlinin toplantı merkezi hâline getirdi.[2]

B. Hocaları

Bölgenin önemli âlimlerinden ders alan Halîmî, Eş'ariyye'nin mühim âlimlerden Ebû Bekir el - Keffâl (ö.365) ile Ebû Bekir el-Üvdenî'nin derslerine devam ederek kelâm ve fıkıh ilimlerini öğrendi. Keffâl, Mâverâünnehr bölgesinde Şâfiî mezhebinin yayıcısı, fıkıh ve fıkıh usûlünde imam olarak hizmet etmiş bir âlimdir. Halîmî'nin hocası Keffâl, Eş'arî'nin de talebesiydi.

Halîmî'nin kendisinden hadis ilmini aldığı diğer bir hocası da Sayrafi'dir. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ahmed Bekir b. Muhammed es-Sayrafi'den hadis dinleyip nakletti. Ünlü muhaddis, Hâkim en-Nisâbûrî ve Ebû Zekeriyya, Abdurrahim b. Muhammed el-Buhârî de ondan hadis rivâyet edenler arasında yer alır.[3]

Halîmî, tahsilini tamamladıktan sonra başta Buhârâ olmak üzere değişik beldelerde kadılık yaptı. Hükümdarlar ve valiler nezdindeki itibarı yüksek olduğundan zaman zaman elçilikle vazifelendirildi. Sâmânî hükümdarı Nasr b. Nasr tarafından Nişabur'a (385/995) ve Horasan Hükümdarının isteği ile de Cürcan emîrliğine elçi olarak gönderildi. (389/999)[4]

İstanbul, 1980, s. 57

1 Yakut el- Hamevî, Ebu Abdullah b. Abdullah b. el – Bağdâdî, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut, t.y., V, 121

2 M.Fûde, age., s.14

3 Yurdagür, Metin "*Halîmî*", *D.İ.A.*, İstanbul, 1997, XV, 340

4 Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Osman, *Kitabü'l- Kebâir*, Beyrut, ty.; III. s.

Sâmânoğulları'nın Buhârâ'da hâkimiyeti elinde tuttukları hicrî 387 senesine kadar, Halîmî'nin devlet işleri ile aktif şekilde iç içe olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Ebû Nasr b. İsmail, Horasan valisi'nin elçisi olarak gelen Halîmî'nin aracılığı ile, Cürcan'da, tutuklu iken salıverilmiştir. Halîmî, hicrî, 403 milâdî, 1013 yılında Buhara'da vefat etmiştir.[1]

C. Hakkında Söylenenler

Halîmî hakkında, "kendi döneminde hadisçilerin başkanı, Şâfiî'lerin en dikkate değer âlimi, hocasından sonra en fazla aklı kullanan, önde gelen bir müftü", gibi sıfatlar kullanılmıştır.[2] Ayrıca, fakîh, muhaddis, edebiyatçı, kelâmcı, mezhepte bir çok farklı yorumlar sahibi, parlak bir âlim olduğu da tabakat kitaplarında yer alan ifadeler arasındadır. Onun, ahlâkının yüceliği, fazîletli oluşu, insanlarla ilişkilerinde asâletli davranışlar sergileyen, insanlara karşı doğru, Allah'a ve dinine karşı ihlâslı; hiç bir zaman âhiretin rağmına dünyayı istemeyen bir şahsiyet olduğu da ayni eserlerde anlatılmıştır.[3]

Müslim şarihi Muhyi'ddin en Nevevî (ö.676/1277), imanın şu'belere ayrılmasında en faydalı eserin, Hâlimi'ye ait olduğunu yazar. Beyhakî'nin de Hâlîmî'nin yolunu takip ettiğini belirtir.[4]

D. Eserleri

Tarih ve biyoğrafya kitaplarında Halîmî'nin bir çok te'lifatının bulunduğundan ittifakla söz edilir. Ne yazik ki, bunlar arasında günümüze sadece *Kitâbu'l-Minhâc fî Şuabi'l-İman* adlı eserinin ulaştığını görmekteyiz.[5] Onun elimizdeki eserine baktığımızda, başka kitaplarının bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. Kelâm, fıkıh ve hadis gibi İslâmî temel bilimlerin sahasına giren konulardaki açıklamaları, okuyucunun bu kanaata sahip olmasına yetmektedir. *Minhâc*'da ortaya koyduğu ilmî dirayetine bakılırsa, bu kitabın, bir yazarın ilk eseri olmadığı düşüncesi kuvvet kazanmaktadır. Böylesine muhtevalı; kelâm, hadis ve fıkha dair konuları inceleyen bir eser sahibinin, aynı ilimlerle ilgili

---

1030 *Tezkiretü'l - Huffâz*, Haydârâbâd, 1958, (I-IV), III, 1030; İbn Hallikân, Vefâyâtü'l-A'yân, II, 137; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiiyye*, III, 147;Yurdagür, agm., 340; Fûde, age., s. 13

1 Yurdagür, age., s.340

2 Zehebî, age. III, 1030; Yurdagür, age., s.340

3 Zehebî, age., 198; Sem'ânî, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed İbn Mansur et-Temimi, *el-Ensâb*, Thk. Abdullah Ömer el - Baruri, Beyrut, t.y., V, 221; Sübkî, Ebu Nasr, Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakâtü'ş- Şâfiiyyeti'l-Kübra* (I-X), Thk. Abdülfettah Muhammed Hulv-Mahmud Muhammed et-Tahânî, y.y., 1385-1966

4 Ayvallı, Ramazan, *İmanın Şu'belerine Dair Hadis Üzerine*, S.Ü.İ.F.D., sy.3 Konya, 1990, s. 80

5 Kehhâle, *Mu'cemu'l - Müellifin*, V, 3

mutlaka bir altyapısı ve hazırlık eserleri olmalıdır. İbn İmad *Şezeratü'z- Zeheb'de*, Hacı Halife *Keşfu'z-Zunun*'da ona Kıyâmet Alâmetleri ve Kıyâmetin Halleri isimli iki eser nisbet ederler.[1] Halîmî'yle ilgili ansiklopedi maddesini yazan Metin YURDAGÜR ise, bunlarınn, *Minhâc*'ın bölümlerini anlatan bir ifade olabileceğini söylemektedir.[2]

E. İlmî Kişiliği

İmanın şu'belerini sınıflandırmak üzere kaleme aldığı *Kitabu'l- Minhâc'* ında Halîmî, bu eserinde sünneti hülâsa ettiğini, muâmelât, ahkâm, ahlâk ve kullukla ilgili mükelleflerin bilmesi gerekli hususları insanların anlayabilecekleri bir metodla anlattığını söyler.[3] Müellif ağırlıklı olarak bu kitabın te'lif gerekçelerini anlattığı *Mukaddime*'de, "Kur'ân'la ilgili lâfızların inceliklerini bilmeyen, hadislerin rivayet ve sıhhat özellikleri hakkında bilgisiz, inanmayanların evlerini yıkmayı düşünen insanları, Kur'ân'ın muhtevasından habersiz kimseler" olarak niteler. Onları Kur'ândaki bütünlüğü anlamaya çağırır. "Kur'ân, ahkâm âyetleri kadar, tebliğ ayetleriyle de birlikte nazil olmuştur" der.[4]

Fıkhı, dinî ilimlerin temeli sayan Halîmî'ye göre, bu ilmin üstünlüğü, onun aslının vahye dayanmış olmasından kaynaklanır. İlimlerin açık ve gizlisi fıkıhla öğrenilir. Fıkıh dinî ilimlerin tamamını ifade eder. Fıkhın da en yücesi, insana, sıfatlarıyla birlikte, Allah Taâlâ'nın birliğini öğretendir. O, bu konuda akidenin esaslarını inceleyen ilmi, Ebû Hanîfe gibi "fıkh-ı ekber" olarak görür.[5]

Fıkhın diğer mânâsı da ibâdet, ahkâm, muâmelât, suçlar, anlaşmazlıkların giderilmesi, hak sâhiplerine haklarının verilmesiyle ilgilidir. Fakat ahlâk, âdâb, Rasûlüllah'ın güzel hayat seyri, adaletin komşusu olan yüce sıfatlar gibi bütün hallerde, insanın kulluğu sürdürmesi de fıkhın parçası sayılır. Hatta insanlara dinin gerçeklerini sık sık söylemek ve hatırlatmak da fıkhın içindedir. Kur'ân'da bu husus, ısrarla emredilmektedir.[6] Çünkü irşâd ve tebliğ işi, her meseleden önce zekâ, idrak ve güzel anlayış gerektiren bir husustur. Halîmî irşâd ve teblîği, neticeleri itibâriyle yargı ve müftülük vazifesi ile eşit görmektedir.[7]

---

1 İbn İmâd, Ebu'l- Fellah Abdü'l-Hayy (ö: 1089) *Şezerâtü'z- Zeheb, fi Ahbari mine'z- Zeheb*, Kahire, Mektebetü'l Kudsi, 1350, III, 167; Hacı Halîfe, *Keşfu'z- Zünûn*, II, 1871

2 Yurdagür,agm. s. 340; Fûde, agy., s.28

3 el-Halîmî, Abdullah Hüseyin b. Hasan (ö.403 / 1016) *Kitabu'l - Minhâc, Müellif Mukaddimesi*, I, 12

4 el-Halîmî, agy., I, 12

5 Öz, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, İstanbul, 1981, s.66; Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", D.İ.A.,X, 134

6 Halîmî, bu hususla ilgili olarak Zariyât, 51 / 55 ve Tur, 52 / 69. âyetlerini zikreder.

7 el-Halîmî, agy., I, 13, 14

O, ta'rif edilen şekliyle, kendini, fıkhın mânâlarını tatbik eden birisi olarak kabul eder. Nakil ve haberle ilgili prensipleri izah ettikten sonra, akıl ve re'yle hükmettiğini belirtir.[1]

III. Kitâbü'l - Minhâc'ın Te'lifi

A. Eserin Nüshaları

Halîmî'nin bu hacimli eseri, Muhammed Hilmî Fûde tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde neşredilmiştir. (Beyrut,1399/1979) M.Hilmî Fûde, eserin neşrindė, Muhammed b. Ahmed b. Süleyman el - Mâlikî'nin 745 yılında nesih hattı ile yazmış olduğu nüshayı esas almıştır. Bu yazmanın 268 varakı birinci; onu takip eden 268 varaklık kısım ikinci; kalan 267 varaklık bölüm de üçüncü ciltte yer almıştır. Bu varak sayısından kitabın hayli genişce yazıldığı anlaşılmaktadır.

M.Hilmî Fûde'nin neşrettiği eserin yazma nüshası Halep Ahmediye Kütüphânesi, 3. Bölüm'ünden temin edilmiş olup, eser şu an, Halep Vakıf Kütüphânesi 135 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Aynı nüsha, Topkapı Sarayı, Üçüncü Ahmed Müzesi'nde de vardır. (Kütüphâne Kayıt No:500) Üçüncü Ahmed Kütüphânesindeki nüshanın tek farkı, bir sene sonra yazılmış olmasıdır. (h.746)[2] M.H. Fûde Üçüncü Ahmed nüshası ile Halep nüshası arasında bazı kelimelerin okunuşları dışında bir fark bulunmadığını tahkikin baş kısmında verdiği cedvelde göstermektedir.[3]

Halîmî'ye ait *Şuabu'l- İmân*'ın bir başka nüshası da Süleymâniye Kütüphânesi Yazma Bağışlar Bölümü (No:690) 104745 sıra numarasında kayıtlıdır.[4] Fuat SEZGİ'in Tarîhu't- Türâsi'l Arabî isimli eserinden hareket ederek ulaştığımız bu nüsha, daha sonraki yıllara ait olup, 781 tarihinde yazılmıştır. Kitâbu'l-Minhâcı tahkikli olarak neşreden Hilmî M. Fûde, yaptığı çalışmada, Süleymaniye nüshasından her hangi bir şekilde söz etmemektedir. Biz, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Halîmî'nin düşüncelerini tahlil ederken, M.Hilmî Fûde'nin tahkikli neşrini esas aldık. Ancak, inceleme sırasında, Hilmî M. Fûde'nin neşrinde her sayfada bir çok kelimenin, ya metnin muhtevasına zıt bir anlamda, ya da okunamayacak şekilde karışık olduklarını gördük. Anlaşılmayan bu kelimeler sebebiyle sık sık, Süleymaniye nüshasına bakarak, kelime ve metinleri anlamaya çalıştık.[5]

---

1 el-Halîmî, age., I, 14, 15

2 Fûde, age., Mkd, s. 32

3 Fûde, age., Mkd, s. 34

4 Fuat Sezgin, Tarihu't- Turasi'l - Arabi, Suudî Arabistan, 1983, I, 205

5 Kasar Veysel, Hüseyin b. Halimi'nin Şuabu'l-İman Adlı Eserinde Kelâm, Hr.Ü.Sosyal

B. Minhâc'ın Te'lif Sebepleri

Halîmî, *Kitâbu'l - Minhâc'ı* te'lif sebebini eserin girişinde, kısa ve öz ifadelerle anlatarak eserin ehemmiyetine dikkatleri çekmek istemiştir. Müellifin mukaddimesi, Allah'a hamd, Rasûlüllah'a (a.s.) ve onun âile efradına duâ ile başlar. Halîmî, eserini, imanın gerçekliğini açıklamak, Rasülüllah'ın (a.s.) "İman yetmiş küsur şu'bedir. En yücesi Allah'tan başka ilâh olmadığına şâhidlik etmek; en aşağısı ise, yoldan (insanlara) eziyet veren bir şeyi kaldırmaktır"[1] anlamındaki hadisin muradını ortaya koymak için yazdığını söyler. Eserini, Minhac (takip edilen yol, metod) olarak isimlendirmesini Kur'ân'daki, *"Sizin her biriniz için Biz, bir şeriat ve açık bir minhâc (yol) tâyin ettik"* (Mide, 5/48) âyetine dayandırır.

Bununla birlikte Halîmî'yi, Minhac'ı te'lif etmeye sevkeden gerekçeleri şöyle sıralamak mümkündür:

1- Şeriat İlmini Muhafaza: İnsanların ilimden uzaklaşması, dünyanın geçici zevklerine karşı ilginin aşırı derecede artması, helâl ve haram konusundaki duyarsızlıklar, Halîmî'de şeriat ilminin unutulma endişesini uyandırmıştır.

İlmin ihmâli, birçok hususların ihmâlini de beraberinde getiriyordu. Yeme-içmede helâl olan şeylere aşırı düşkünlük, evlilik ve giyim gibi konularda nefsin arzularının yerine getirilmesi bunların başında yer alıyordu. Halîmî'nin ifadesi ile "mübahlar nefsin arzularına da uygundur."[2] Müslümanların ilimle ilgili sadece günlük ihtiyaçlarına cevap buldukları konulara ağırlık vermeleri, Halîmî tarafından, toplumsal bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. O, dinin prensiplerinin birer sembol haline getirilerek uygulanmasından söz eder. Müslümanları gayr-i müslimlerden ayıracak şey de budur. Dinin, her bir kanunu (şerâyi') Halîmî'ye göre bir ilân mertebesindedir. Namaz, zekât, hac, oruç vb... Bunları uygulamayan insan, her hangi bir dine inanmayan kimse ile görüntüde eşittir. Oysa her din sahibi, inandıklarını açıklamaya meyilli olduğu gibi; inanmadıklarına karşı da bir muhalefet arzusu taşır. Bu durum, ibâdet ve tââtları yapmakla yerine getirilmiş olur.

2- İnsanları, Nefsânî Arzulardan Sakındırmak: Halîmî'ye göre büyük mes'elelere yönelme ve himmet göstermenin vesilesi olan niyet ve teşebbüs gücünün bozulması, eserin yazılmasına etki eden bir faktör olmuştur.

Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2002, s.22, 33, 40, 50,

1 Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari,* (ö.256) thk.: Kasım eş-Şemai er-Refai, Beyrut, 198771407 Kitâbu'l - İman, B. 3; Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebi Davud*, thk.: Ahmed Said Ali, Kahire,1952 B.15 Hn: 4676; Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b.Haccac *Sahîh-u Muslim, Kitâbü'l-İman*, Hn: 57 c.İ-V thk.:M.Fuad Abdulbaki D.İhya-i Kütübi'l Arabi, 1955/1374 bs.y.y.

2 el-Halîmî, age., *Müellif Mukaddimesi*, I, 8, 9

3- İdarecilerin İhmalkârlıklarını Görmesi: Devlet başkanları ve idarecilerin ihmalkârlıkları da Halîmî'nin bu eserini yazmasında önemli bir sebep teşkil etmiştir. Ona göre halk kusur sahibi olabilir, fakat devleti idare edenlerin böyle bir mâzereti yoktur. Çünkü, halkın ihmalkâr davrandığı bir çok hususta devlet başkanları yerine göre zor kullanmak suretiyle de olsa, Şeriatın emirlerinin uygulanmasıyla vazifelidir. Zekâtların alınması, insanların büyük günahlardan alıkonması, hadlerin tatbik edilmesi gibi.. Zira devlet başkanı (sultan) Allah'ın emrini yerine getirendir (es-Sultânu kàimun bi emrillâhi) Devlet başkanı kötülükler ile nefisler arasına girer, onları engeller. Başkasının canına kast eden birine kısası uygular. Hırsızlık eden ve zina yapana gerekli şer'î cezâların uygulanmasını emreder.[1]

4- İhlâsın Kuvvetlendirilmesi: Halîmî'ye göre haram ve helâl konusunda insanlar bir takım yanlışlara sapmıştır. Dinin haram kıldığı domuz, ölü hayvan eti ve kan gibi şeyler, tabiatlarındaki tiksindiricilik özelliği sebebi ile insanları kendisinden uzaklaştırır. Şer'an kendilerine nikâh düşmeyen yakın akraba ile evlilik, insanın akrabalarına karşı hissettiği tabiî ve fıtrî hürmeti kırdığı için, insan tabiatının antipati duyduğu bir eylem olarak görülür. Fakat, zina gibi hususlarda zikredilen engelleyici özelliklerin olmayışı, insanların haram konusunda yanlış anlayışa sahip olmalarına sebep olmuştur.

5- Din Adına Konuşan Bilgisizlerin Varlığı: Halîmî'nin eserini yazmasında rol oynayan başka bir faktör de, bazılarının sergilemiş olduğu yanlış hareketleridir. Onun tespitlerine göre, bu kimseler Kur'ân'daki nâsih ve mensûh, muhkem ve müteşâbihi bilmeyen; sünnetin mavsulu, maktû'u, müsned ve merfû'unu; lâfızların ihtilâflı ya da üzerinde ittifak edilenlerinden habersiz kimselerdir. Halîmî'ye göre bu kimseler, üzerinde icma' ve ihtilâf edilen hususları da bilmiyordu. Hatta Kur'ân'ın nâzil olduğu Arap dilinin özellikleri hakkında bilgileri yoktu. Bunlar, tevhidle ilgili hususlarda taklidle yetinir, Allah'ın düşmanlarına karşı, Kelâm ile cihad edenleri ayıplayan ve hatta kendileriniini de Allah yolunda mücadele ettiklerini zannederek, dinsizlerin evlerini yıkan kimselerdi. Ona göre bu kişiler, Kur'ân'ın büyük bir çoğunluğunu terketmiş insanlardı.[2]

IV. *Kitâbu'l - Minhâc*'da İzlenen Metot

Halîmî, *Kitâbu'l-Minhâc*'ında imanın şu'belere ayrılmasını amaç edinmiştir. O'nun eserinde kelâm ilminin ve akaidin konusunu teşkil eden meseleler müstakil bölümler halinde bulunmaz. Bunlar eserin değişik kısımlarına

1 el-Halîmî, age. Müellif Mukaddimesi, s. 9, 10

2 el-Halîmî, age., Müellif Mukaddimesi, I, 10,11,12,

serpiştirilmiştir. Müellifimiz kelâmın yanında, fıkıh ve ahlâkla ilgili problemlere de temas eder. Bizim burada üzerinde durduğumuz husus ise, onun özellikle kelâmla ilgili konuları *Kitabu'l*-Minhac'ın incelemede kullandığı metodu belirleyip açıklamak olacaktır.

A. İman'ın Pratik Hayata Tesirine Önem Verilmesi

Halîmî Minhâc'ın birinci cildinde değişik yönleri ile iman meselelerini inceler. Yaklaşık 160 sayfa tutan bu bölümü kendi içinde on kısma ayırır. İmanın hakikatı, imanda artma ve eksilme, imanda istisnâ kavramı, imanın ikrarında kullanılan kavramlar, bunların doğru ya da yanlış olanları, mukallid ya da şüphecinin imanı ve kendilerine dâvet ulaşmayanların imanı gibi hususların analizini yapmıştır. Bundan sonraki kısım, "imanın şu'beleri" başlığı altında yetmiş yedi bab halinde ele alınmıştır.

Birinci ciltte 339, ikincide 557, üçüncüde ise 462 sayfa içerisinde incelenen imanın şu'beleri, toplam olarak 1258 sayfadan oluşur. Gerek eserin birinci kısmını teşkil eden 19 ve 179 sayfaları arasındaki imanla ilgili açıklamalar, gerekse imanın şu'belere ayrılmasından itibaren devam eden bölümlerde her şu'be, kendi içinde fasıllara ayrılarak incelenmektedir. Fasılların hangi mesele ile ilgili olduklarının tespit edilmemiş olması, aranan detaya ilişkin konulara, kolaylıkla ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, müellifin kendi mukaddimesinde ifade ettiği gibi, imanın şu'belerinin birden yetmiş yediye kadar rakamlara bölünmüş olması, imanla ilgili konularda okuyucunun istifade etmesinde kolaylığı esas aldığını göstermektedir.[1]

Her ne kadar imanın şu'beleri kavramı, imanın esasları ve bunlara ilişkin teorik meseleleri çağrıştırıyor ise de, Halîmî'nin yapmış olduğu tasnifte sadece mezkûr meseleler değil, ibadet, muâmelât ve ahlâk gibi pratiğe yönelik konular da yer almaktadır. Bu da Halîmî'nin teori ile pratiği birleştirmek suretiyle, İslâm'ı bir bütün olarak ele aldığını göstermektedir. Onun, fıkıh teriminin anlamına dair ifadeleri de bunu yansıtmaktadır. Zira o, pratiğe yönelik konuları "fıkıh" olarak kabul ederken, teoriye yönelik iman ve itikâdla ilgili konuları ise, Ebû Hanîfe'de görüldüğü gibi "en büyük fıkıh" olarak nitelemektedir. Onun bu tarz yaklaşımı imanla amel arasındaki sıkı ilişkiye vurgu yaptığını, başka bir ifadeyle, İslâm'ın entelektüel ve aksiyoner taraflarını bir bütünlük içerisinde ele aldığını gösterir.

---

1 Kasar, Veysel, Halîmî'nin, Şuabu'l İman'ında Kelâm, (basılmamış doktora tezi) Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2002 s. 25

B. Arapça'nın Semantiğine Dikkat Edilerek İncelenmesi

Halîmî'nin kelâm konularını incelerken, Arapça'nın semantik yapısına vâkıf olduğu görülür. Meselâ, imanın tanımını yaparken, "âmene" kelimesi, (b) ve (l) harfi cerleri ile kullanıldığında, günlük konuşma dilinde verilen anlamlardan hareket ederek, farklı neticelere varmaktadır.[1]

C. Naklî Delillerin Kullanılması

Müellif, inanç konularını âyetlerle açıklar. İmanın şu'belerini tasnif ederken o, şu'beyi direkt olarak ilgilendiren âyetleri delil olarak getirmek suretiyle, meseleyi, önce Kur'an çerçevesinde temellendirme cihetini tercih etmektedir. Varsa aynı hususla ilgili hadisleri sıralar. O'nun çok sayıda hadis kullandığını görmekteyiz. Halîmî, klâsik kelâm kitaplarında pek görülmeyen uzun nakillere de yer vermiştir. Bunlardan, en uzunu, iman-amel ilişkisi üzerinde ilk defa duran ve "imanın Allah'ın emir ve yasaklarına uymak ve O'nun râzı olduğu fiilleri ifâ etmekten ibaret olduğunu" anlatan Dahhak b. Müzahim'in (ö:105/723) imanla ilgili eseridir.[2]

D. Farklı Görüş Sahibi Mezheplerin İsmine Yer Vermeyişi

O'nun farklı ve kabul etmediği görüşlere cevap verirken diğer mezheplerin isimlerini zikretmemesi dikkat çekiyor. Kendine göre muhâlif kabul ettiği görüşleri "fein kıle" (eğer denilirse) başlıkları ile kendisi soruyor ve cevabını veriyor. Halîmî, imanı "kalbin tasdiki olmaksızın sadece dilin ikrarı olarak" tarif eden Mürcie'nin ismini vermemiş, onlara, "'iman sadece bilgi ve ikrardan ibarettir, amel imandan değildir' görüşüne çağıranlar" ifadesiyle imada bulunmuştur. Bilindiği gibi Mür'cie, günahın imana zarar vermediği tezini savunarak, büyük günah işleyene ümit veren ve onun hakkında nihâî kararı Allah'a havale edip te'hir eden akâid fırkasıdır. İrca' tehir etmek, ümit vermek anlamındadır. Mürcie, hâricîlerin, Ameli imanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul eden görüşüne bir tepki olarak çıkmıştır. [3] Halimi'nin farklı görüşleri

---

1 el-Halîmî, age., I, 20, 21

2 Dehhâk b. Müzâhim Kûfe, Rey, Horasan ve Semerkant gibi ilim merkezlerinde kalmıştır. İbn Abbas, Ebu Saîd el- Hudrî, İbn Ömer, Enes b. Mâlik, Zeyd b. Erkam ve Saîd b. Cübeyr gibi daha bir çoklarından hadis rivâyet etmiştir. Dehhâk imanla ilgili ilk eser veren hadis ehlindendir. Kendisine yöneltilen bir soru üzerine kaleme aldığı iki sayfalık eseri, Halîmî, tarafından nakledilmiştir. bkz.: Halîmî, age., I, 82 - 84 Onun tefsirle ilgili açıklamaları Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Sa'lebî gibi müfessirler tarafından rivayet edilmiştir. bkz.:Eroğlu, Muhammed, "Dehhâk b. Müzâhim", D.İ.A., VIII, 410

3 Şehristani, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr, el- Milel ve'n-Nihal, Lübnan, 1416 - 1996, I, 161, 162; Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, 136

isimlendirerek anlatmaması sadece dini akımlara karşı değil, feylesofların da ismine yer vermez, fikirlerini naklederek cevaplar verir. Ancak, bir kaç yerde Yunan filozoflarının isimlerine yer vermiştir. Halîmî'nin böylece, kendi anlayışına zıt düşen "yanlış düşünce sahiplerini" ikna etmeye yöneldiği söylenebilir.

E. Selef Âlimlerinden Faydalanılması

Halîmî ele aldığı meseleyle ilgili, varsa başta reşid halîfeler olarak, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz.Ali'nin (r.anhum) açıklamalarına yer verdiği görülür. Meselâ, Allah sevgisiyle ilgili Hz. Ebu Bekir (r.a)'in, "Kim Allah sevgisinin tadına varırsa, bu sevgi onu dünyayı sevmekten alıkoyar!" dediğini nakleder.

Hz. Ali'ye isnâden şu ifadeleri zikreder: "İman dört direk üzerindedir: Sabır, kesin bilgi, adalet ve cihad. İman, kalpte beyaz bir nokta olarak görünür. İman arttıkça beyaz nokta da genişler. İmana göre sabır, cesede nispetle baş gibidir. Sabrı olmayanın imanı da yoktur. Bir kişi haklı olduğu halde tartışmayı, şaka yaparken bile yalanı terk etmedikçe imanın hakikatine ulaşamaz. Temizlik imanın yarısıdır. Namazı kasıtlı olarak terk eden Allah'tan uzaklaşır." 1

Halîmî, yer yer sahabî ve tâbiînin görüşlerine müracaât eder. Yerine göre, "Öncekilerden bazıları demiştir" diyerek, isim vermeden nakillerde bulunur: "Kul, Allah'ın hoşnutluğu için gizli ve açık olarak (zâhiren ve bâtınen) nefsini küçük düşürmedikçe, Rabbini sevmiş olamaz. Kulun Allah'ı sevmesinin işareti, Allah'ın sevdiklerini sevmek, O'nun buğz ettiklerine de kızmaktır"2 cümlesi bunlardan birisidir. İmanın hakikati ve artıp eksilmesiyle ilgili bazı sahabilerden yaptığı nakiller dikkate değer niteliktedir. Muaz b. Cebel'in arkadaşlarına, "Gelin biraz iman edelim"3 dediğini nakleder. Halîmî, Abdullah bin Mes'ud'un, imanı amelle birlikte değerlendiren "Dininizden ilk kaybettiğiniz emanettir. En son kaybedeceğiniz de namazdır. Dini olmadığı halde namaz kılan bir millet gelecek! Söz, ancak işle birlikte fayda getirir. Söz ve iş ise, ancak bir niyetle faydalı olur. Söz, iş ve niyet de, sadece Sünnete uygun olursa faydalıdır4 şeklindeki sözünü eserine almıştır. Abdullah b. Ömer'in (ö.73/692) "Bir kimse, doğru olduğunu bilse dahi tartışmayı, şakayla bile olsa yalanı terk etmedikçe imanın gerçeğine ulaşamaz"5 sözüne; Huzeyfe b.Yeman'ın (ö.36/656) imanın

---

1 el-Halîmî, age., I, 498; a.mlf., age., I, 77

2 el-Halîmî, age.,I , 498

3 el-Halîmî, age., I, 76, 77

4 el-Halîmî, age., I, 76, 77

5 el-Halîmî, age., I, 77

eylemle bütünlük halinde bulunduğunu anlatan sözlerine yer verir. Halîmî'nin referansları arasında yer verdiği sahâbî ve tâbiîn âlimlerinden her birinin, kendi sahasında dirâyetli kimseler olduğu dikkat çekmektedir. Müellif Halîmî tâbiîn âlimlerinden Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö.73/692) imanda istisna ve günaha düşen mü'minin imandan çıkmayacağına dair bir sözünü nakleder.1 Ebû Bekir b. Ayyaş (ö.193/809), Ebû Seleme b. Abdurrahman da aynı nitelikte kişiler olarak, onun görüşlerini dayandırdığı kimselerdendir.

F. Aklî İzahlara Yer Verilmesi

Halîmî, özellikle kelâmla ilgili meselelerde sıkça aklî deliller getirmeye özen gösterir. Meselâ, kalpteki tasdik gibi, dil ile ikrarın da iman olduğunu delillere dayanarak isbat etmeye çalışır.[2]

Müellif Halîmî reşid halîfeler, sahâbî, tâbiîn ve tebe-i tâbiînden naklettiği sözler yanında, eserinde, yer yer orijinal açıklamalar yapar. Bu özelliği, o dönem Âlimleri üzerinde çalışma yapan araştırmacılar tarafından da fark edilmiştir. İslâm düşüncesindeki ilk gelenekçilerin iman anlayışını analiz eden Sönmez KUTLU, imanla ilgili eserler içinde Halîmî'nin *Kitabu'l- Minhac fi Şuabi'l İman'ının*, "apayrı bir yere sahip olduğuna" dikkat çeker. Kutlu, Halîmî için, "Her bir şu'beyi hadislerle açıklamakla birlikte, kendi görüşleri ve orijinal yorumları ve Kelâm kitaplarında görülen tartışma üslûbu ve tekniğiyle ortaya koyma eğilimi içerisinde görünmektedir"der ve Halîmî'nin görüşlerinin müstakil çalışmalara konu edilmesi gerektiğini belirtir.[3]

İslâm inancında Hz. İsâ'ın (a.s) nüzûlüyle ilgili rivâyetleri değerlendiren Zeki SARITOPRAK da, Halîmî'nin, Hz.İsâ (a.s) hakkında, "önceki âlimlere nisbetle, kendi dönemine âit ilgi çekici bir noktayı tespit ettiğini" söyler. Ona göre, "diğer âlimlerden farklı olarak, yer yüzüne indiği zaman, 'İsâ'nın sadece yakınları tarafından tanınıp bilineceğini' ilk olarak Halîmî dile getirmiştir." SARITOPRAK'a göre Halîmî, Hz.İsâ'nın gelişini zannedildiği gibi, şa'şaalı bir şekilde gerçekleşmesi beklenen hâdise olarak görmemektedir. Onu sadece kendine vekâlet eden yakınları görecektir. Bu ise, Hz.İsâ'nın inişiyle ilgili rivâyetlerin değerlendirilmesi bakımından bir dönüm noktası sayılabilir.[4]

Halîmî'nin Kelâm İlminin önemli konuları arasında yer alan Esmâ ve Sıfât'la ilgili açıklamaları, başta Beyhakî (ö.458/1066) olmak üzere kendisinden sonra

---

1 el-Halîmî, age., I,128

2 el-Halîmî, age., I, 27, 28, 29, 31, 33

3 Kutlu, Sönmez, İslâm Düşüncesinde İlk Gelenecekciler, Ankara, 2000, s.101, 126,

4 Sarıtoprak, Zeki, İslâm İnancı Açısından Nüzûl-ü İsâ Meselesi, İzmir,1997 s.110,111

gelenlere kaynaklık eden, bu sahada ortaya konan ilk eserlerden sayılmaktadır.[1]

Kitâbu'l- Minhâc'ta müellif, sık sık soru-cevap metodu kullanarak ve analitik bir zihniyetle konuları ele almayı tercih etmiştir. Meselâ, imanın artma ve eksilmeyi kabul etmesiyle ilgili bahiste, otuz beş soruya yer verilmiştir.[2]

Allah'a imanla ilgili olarak maddenin (âlemin) mâhiyeti, mevcudâtın ezeliyeti problemi, illet-ma'lûl irtibatı gibi konularda Halîmî'nin aklî istidlâlleri serbest bir şekilde kullandığını görmekteyiz. O, âlemi Allah'ın birliği, kudsiyeti ve büyüklüğünün açıklanması ve ortaya konulmasında bir araç olarak görmektedir. Allah'a itâatın gerekliliği, imanın kalbe yerleşmesi ve bâtıl şüphelerin kovulması için, âlem üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Bu hususta, eşyanın melekûtunu (bize görünmeyen sebep ve yönlerini) düşünmeyi emreden âyetleri delil olarak getirir.[3] Halîmî, görülen eşya bizi, onların ilim ve hayat sahibi, kudretle ve hikmetle iş yapan bir fâili olduğu neticesine götürmektedir" diyerek, âlem ve eşyanın durumundan, Allah'ın sıfatlarının varlığına delil çıkarır. Çünkü, sanatın izleri bir Sânii gerekli kılar. Ayni zamanda sâniin, eserini yapmadan önce bilgi ve kudret sahibi olması gerekir. Halîmî'ye göre bu sanatlara güç yetiren fâilin, sadece ilim, kudret ve hikmetle iş yapması da yeterli görülemez; O'nun mutlaka hayat ve irâde sahibi olması gereklidir. Fiil, ancak bu suretle O'nun istediği şekilde meydana gelir.[4] Bu tarz yol ile Halîmî'nin, âlem ile Allah'ın sıfat ve isimleri arasında bir sebep sonuç ilişkisi kurduğu görülür.

Ayrıca, o'nun İslâm filozoflarının Yunan düşüncesinin tesirinde geliştirdikleri fikirlerden haberi olduğunu ve bu fikirlere cevaplar verdiğini görmekteyiz. Âlemin sonradan yaratılmış olduğunu ve ezelî olmadığını, sorulu - cevaplı olarak uzun tartışmalar halinde anlatması bunu göstermektedir.[5] Bu konuda Eş'arî kelâmını sisteme kavuşturan Bâkıllânî'nin (ö.403/1013) sistematik düşüncesi kadar olmasa da, bazı açıklamalarda ondan daha ileri gittiğini söylemek mümkündür. Meselâ kıdem mevzuuna Halîmî on iki sayfalık yer ayırırken, bu husus, Bâkıllânî'de dört-beş sayfada incelenmiştir.[6] Onu çağdaşı olan diğer kelâmcılardan ayıran önemli bir özelliği de, uğursuzluk, rüya, Hz. Peygamber'in sihirle ilgisi, Kur'ân'ın Hz. Muhammed'e kâhinlerin marifetleriyle indirilmiş olabileceği gibi iddialara da uzun uzun cevaplar

---

1 Topaloğlu, Bekir, "*Esmâ-i Hüsnâ*", D.İ.A., İstanbul, 1995, XI, 412, 416

2 elHalîmî, age., I, 55 - 167

3 el-Halîmî, age., I, 211 âyetler için bkz: Al-i İmran, 3 /190; A'raf, 7 / 185

4 el-Halîmî, age., I, 211

5 el-Halîmî, age., I, 213 - 224

6 el-Halîmî, age., I, 211 - 222 Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekir, *el - İnsâf fîmâ Yecibü İ'tikâduhu ve lâyecûzü'l Cehlu bihi*, Beyrut, 1408/1986, s. 43 - 46; Bâkıllânî, Ebu Bekr Muhammed et-Tayyib, *Kitâbü't- Temhîd'il Evâili ve Telhîsü'd-Delâil*, Lübnan, Beyrut, 1414/1993,s. 49 - 52

vermesidir.[1]

V. Halîmî'nin Çağdaşları

Bugün, gerek Müslüman, gerekse birçok Batılı bilim adamının hayret ve takdirle andığı, insanlığa dünya çapında eser bırakmış ilim adamı ve mütefekkirlerin birçoğu o dönemde yetişmiştir. Çağını aşarak astronomi, fizik, matematik, tarih ve coğrafyada söz sahibi olan Beyrûnî (ö.445/1052), o dönemde yetişen ilim adamlarındandır. Buhârâ'nın Kaş (Hive) şehrinden çıkan bu büyük astronom, Gazne'li Mahmut'un himayesinde çalışmalar yapmıştır.

Atom bombasının kâşifi, Cabir b. Hayyân (ö.339/805), Horasan'dan; trigonometri, tanjant, kotanjant ve sekant gibi matematikteki yüksek işlemleri ilme kazandıran Ebu'l Vefâ, (ö.388/998) Horasan civarındaki Bozcan şehrinden çıkmıştır. Dönemin en önemli isimlerinden birisi de felsefe, mantık, matematik, tıb ve mûsikî ile ilgilenmiş olup; sesin fizikî yapısını ilk defa açıklamasını yapan Fârâbî, (ö.339/950) Türkistan'ın Fârâb kentindendir.[2]

Halîmî, başta felsefe olmak üzere diğer aklî ve tecrübî ilimlerde de ihtisas yapan Fârâbî (ö.339/950) ile İbn Sinâ (ö.428/1037); edebî ve felsefî kişiliği ile şöhret sahibi Ebû Hayyan et - Tevhidî (ö.414/1023),Grek ilmini çok iyi bildiği kabul edilen Ebu Süleyman es-Sicistânî (ö.390/1000) ve ayni dönemin önde gelen şahsiyetlerinden İbn Miskeveyh'le çağdaşdır.[3] Kelâm, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde otorite olan, Muhammed b. Ahmed b. Mahmud Ebû Cafer (ö.414/1023) ve Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö.414/1023); hadis ve tasavvuf ilminin önde gelen şahsiyetlerinden Ebû Nu'aym el-Isfahânî (ö.430/1038)[4] gibi âlimlerle ayni dönemde yaşamıştır.

Halîmî'nin yaşadığı dönemlere tekabul eden, hicrî IV. (milâdî X.) asırda bu güzîde beldelerde hüküm süren hür, akılcı, ilmî ve kültürel atmosferin, ne yazik ki, sadece Moğol istilâsına kadar devam edebildiği de tarihî, bir gerçektir. O dönemde Timurlenk'in idaresinde bulunan Moğollar ve askerleri çok sayıda Müslüman katletmişler, camileri ve mescidleri, ilim merkezleri olan medrese ve kütüphaneleri de yakıp yıkmışlardır.

---

1 el-Halîmî, age., I, 234, 247, 286 - 296

2 Döğen, Şaban Müslüman Bilim Öncüleri Ansiklopedisi, İstanbul, 1987 s. 47, 67, 91

3 Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 2.bs. İstanbul,1992, s. 167-169; Yeşilyurt, Temel, *Ebu'l - Berekât en - Nesefî ve Belli Başlı Kelâmî Görüşleri*, s. 15, H.R.Ü. Sosyal Bilimler Enstitsü, Şanlıurfa, 1998 doktora tezi.

4 Yeşilyurt, age., s.15; Keskin, Yusuf Ziya, *Ebu Nu'aym el - Isfahânî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, s.3-4, (doktora tezi)

VI - Halîmî'nin Tesirleri

Halîmî'nin Şuabü'l İman'ı, kendi türüne yakın, imanla ilgili eser kaleme alan, İbn Ebî Şeybe (ö.235/849), Ahmed b. Hanbel, (ö.241/855), İbn Ebî Ömer el - Adenî (ö.243/857)'nin eserleri veya eserlerine, İmanın Şûbeleri adıyla bölüm koyanlardan Buhârî (ö.256/870), Müslim (ö.261/875), İbn Mâce (ö.275/888), Tirmizî, (ö.279/892), Nesâî (ö.303/915) ve hicrî III. asırdan sonra yaşamış olan İbn Mende (ö.395/1004) ile İbn Teymiyye (ö.728/1327)1 gibi müelliflerin yazdıkları eserler arasında, en hacimli olanıdır. İsmi geçen müellifler, eserlerinde imanın, 60, 70, 75, 77, 70 veya 99 şu'be olduğunu bildiren hadislere yer verirler. Nakledilen hadislerde imanın sadece birincisi ile en alt derecede olanının adı verilmekte veya sayı verilmeden "şu imandandır" şeklinde münferit konulardan bahsedilmektedir.

Hicrî III. asır müelliflerinden Ebû Hâtim b. Hibbân el- Bustî (ö.354/965), İbn Şahin (ö.385/955), el - Halîmî, (ö.403/1012), Kadı Ebû Ya'lâ (ö.458/1065), Beyhakî (ö.458/1066) ve Abdü'l Celîl el-Kurtubî (ö.608/1211) gibi âlimler, bu münferit konuları ard arda sıralamak suretiyle imanın şu'beleri konusunda gelen ve kendilerinin esas aldıkları rivâyetlerde bildirilen sayıya göre onları tasnif yoluna gitmişlerdir.2

Bu müellifler arasında, tespit edebildiğimiz kadarıyla kendinden sonrakilere örneklik teşkil eden, şerhi ya da özeti yapılarak imanla ilgili konuların enine boyuna incelendiği en önemli eser Halîmî'nin eseridir.3 Halîmî'nin *Minhâc*'ındaki imanın şu'beleri gerek isimlendirme, gerekse konuların açıklaması itibariyle Beyhakî tarafından iktibas edilerek, çok geniş bir şerhe kavuşturulmuştur.4 Bu husus, Beyhakî'nin (ö.458/1066) *el- Câmi' li-Şuabi'l-İman* ve *el-Esmâ ve's-Sıfât*5 isimli eserlerinde açıkca görülmektedir. Beyhakî Allah'ın

---

1 Kutlu, age., s. 97

2 Kutlu, age., s. 96 - 97

3 Halîmî'nin imanla ilgili eserler arasındaki farklı yönü de şu'beleri teker teker kelâm kitaplarındaki tartışma üslubu içinde ele almasıdır. Sönmez Kutlu da, imanın şu'beleri üzerine eser veren müelliflerden bir kısmının tekrara girdiklerini, bazılarının hadiste verilen rakamı tamamlamak için zorlandığını, şubelendirme hususunda Lâlekâi'nin ise son derece tutarsız olduğunu söylemekte, emsalleri arasında Halîmî'nin ise kendine ait tespitleri ve orijinal yorumları ile meseleleri, kelâm kitaplarındaki tartışma tekniği ile ele alma eğiliminde olduğunu" ifade etmektedir. bkz. Kutlu, age., s.101

4 Beyhakî, Şuabu'l - İman, I, 43, 58, 63, 66, 67, 69, 92, bkz. Beyhaki, age. s I. s. 11 Beyhakî'nin Halîmî, 'den iktibas ettiği bölümler için örnek olarak bkz: I, 103- 106; bkz. Halîmî, age. I s. 183 - 185 ayrıca bkz. Beyhaki, age. I, s. 152, 153, 156, 160, 163, 235, 310, 311, 332; c.II.s. 3, 319 ; c.IV s. 3,

5 Beyhakî, el- Esmâ' ve's - Sıfât, c. I s. 34, 36,38, 39,40, 41, 43, 44, 45, 47, 51, 54, 55, 57, 59, 61, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84... Görüldüğü gibi Beyhakî, Esmâ' ve Sıfât isimli eserinde de Halîmî'nin açıklamalarından büyük ölçüde faydalanmıştır.

isimlerinden birçoğunun açıklamasında da Halîmî'yi kaynak olarak zikretmiştir.

Beyhakî, imanın şu'beleriyle ilgili hacimli eserinde Halîmî'den oldukça etkilenmiş gözükmektedir. Şuabu'l -İman'ın ilk bölümünde, öncelikle, Halîmî gibi imanla ilgili terimleri incelemiştir. Buradaki tarifler büyük ölçüde Halîmî'den alınmadır. Hatta ilk şu'bede, üç sayfalık bölüm Halîmî'den iktibas edilmiştir. Şu'belerin isimlendirilmesinde ise aynen denecek bir benzerlikte, Halîmî'nin *Kitabu'l - Minhâc*'ını takip etmiştir. Bu hususta Halîmî'nin üç ciltlik eserindeki fihrist ile Beyhakî'nin Besyûnî Zeğlûl tarafından tahkik edilen dokuz ciltlik fihristlerini karşılaştırdık. Şu'belerin sıra numarası ve adlarının aynı olduklarını gördük. Beyhakî, eserinde bir çok şubenin izahını, "Kale'l-Halîmî" diyerek Hüseyin b. Halîmî'nin açıklamaları ile başlatmaktadır. Kendisi de konu üzerinde hadislerden deliller getirir. Bu tarzıyla, Beyhakî'ye ait *el-Câmi' li Şuabi'l İman*'ın, Halîmî'nin *Kitabü'l- Minhâc fî Şuabi'l İman*'ının genişçe bir şerhi olduğunu söylemek mümkündür. Beyhakî bu tarzı seçtiğini kendisi de gizli tutmamıştır. Halîmî'nin çok öz ve hülâsa bilgiler taşıdığını ifade eden Beyhakî, *Minhac*'da geçen şu'belerle ilgili hadislerin zayıf ve güvenilir olanlarını bulmak, senetlerini zikretmek ve bâb ve şu'beleri daha anlaşılır bir açıklığa kavuşturmak için eserini te'lif ettiğini bildirir.1

Horasan civarının kuvvetli Eş'ari âlimi olan Halîmî'nin eserini özetleyen bazı çalışmalardan da burada söz etmek uygun olacaktır. Halîmî'nin tasnifi esas alınarak özet halinde yazılan eserlerden birisi, Ebu Cafer Ömer el Kazvinî'ye (ö. h:699) âittir. Bu eser, Beyhakî'nin *el-Câmi'u lişuabi'l-İman* adlı eserinin plânı üzerine hazırlanmış ve el-Cem'iyyetu'ş-Şer'iyyeti'l-İslâmiyye tarafından Mısır'da basılmıştır. Şu'beler Halîmî tarafından tespit edilenlerin aynısıdır. 146 sayfadan ibaret olan kitabın baskı tarihi yoktur. Ayet ve hadislere yapılan atıflar bulunmakla birlikte açıklamalar kısa tutulmuştur.

Tasnif şekli itibariyle hangi eserin muhtasarı olduğu belirtilmeyen bir başka eser de Kasrî lakabıyla meşhur, Ebû Muhammed Abdülcelil b. Musa b. Abdilcelil el - Endelûsî'ye (ö.h:607) aittir. Eserin başında verilen bilgide, müellifin mutasavvıf olması, ifadelerinde tefekkür, ibret ve vaaz yolunu takip etmesi gibi özelliklerine rağmen,2 Kitabın yazma nüshaya nisbeti yapılırken, Kelâm'la ilgili olduğu ifade edilmiştir.3 Eser, tek cilt halinde 1995'de Kahire'de neşredilmiştir. Hilmî M. Fûde bu eserin, Halîmî'nin muhtasarı olduğunu söylemektedir.

---

1 Beyhakî, *el-Camiu li Şuabi'l İman*, I, 6 (Mukaddime)

2 Kasrî, Ebi Muhammed Abdülcelîl b. Musa b. Abdülcelîl el- Endülûsî, *Kitâbü Şuabi'l - İman*, thk.: Seyyid Kisrevî Hasan Beyrut, 1416 / 1995

Muhtasarı Şuabi'l - İman, s. 11

3 Kasrî, age. s.17

Sonuç

Tespitlerimize göre imanın şu'belere ayrılmasıyla ilgili hadisi en geniş anlamda tahlil eden Halîmî olmuştur. Beyhakî, (ö.458/1066) Halîmî'nin ortaya koyduğu plân üzerinde çalışmıştır.

Halîmî'nin eserinde Kelâm âlimlerinin izledikleri sistem olmamakla birlikte, kelâmın ele aldığı konular büyük ölçüde ele alınmıştır. O, kitabın planını, imanı şu'belere ayırma düşüncesine göre düzenlemiştir. Müellif, eserin birinci cildinin ilk bölümlerini dokuz kısım halinde imanla ilgili tartışmalı konulara, diğer iki cildi ise bablar halinde imanın şu'belerine tahsis etmiştir. Eser, sahasında orijinal bir üslup ve yapıya sahiptir. Kendisinden sonrakilere tesir etmiştir. İslam'ı inanç ve amel boyutu ile birlikte ele almayı hedeflemiştir.

Bibliyografya

Ayvallı, Ramazan, İmanın Şu'belerine Dair Hadis Üzerine, S.Ü.İ.F.D., sy.3 Konya 1990.

Ahmed Emin, Zuhru'l - İslâm, Beyrut 1975, c.I – II

Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekir, el - İnsâf fîmâ Yecibü İ'tikàduhu ve lâyecûzü'l Cehlu bihi, Beyrut, 1408/1986.

Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, thk.:M.Said b. Besyuni, Şuabu'l - İman Beyrut 1990.

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, Sahihu'l-Buhari, (ö.256) thk.: Kasım eş-Şemai er-Refai, Beyrut, 198771407.

Câbirî, Muhammed Abid, Felsefi Mirasımız ve Biz, çvr:, Said Aykut, (Nahve't- Turas; Kıraât muâsıra fi turasina'l Felsefi), İstanbul, 2000.

Döğen, Şaban Müslüman Bilim Öncüleri Ansiklopedisi, İstanbul, 1987.

Eş'arî, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, Kitabu Makàlâti'l- İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l -

Musallîn thk: Helmut Riter, Kaysbadan, 1400 / 1980

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, Sünenü Ebi Davud, thk.: Ahmed Said Ali, Kahire 1952.

Eroğlu, Muhammed, "Dehhâk b. Müzâhim", D.İ.A., VIII, 410

Macit Fahri, İslâm Felsefesi Tarihi, 2. bs. İstanbul, 1992

Fuat Sezgin, Tarihu't- Turasi'l - Arabi, Suudî Arabistan, 1983, I

Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1989

Hodgson, M.G.S., İslâm'ın Serüveni, (çvr: Heyet) İstanbul, 1995, c. I

Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, Siyasî, Dînî, Kültürel ve Sosyal, çvr: İsmail Yiğit, İstanbul, 1986.

Halîmî, Abdullah Hüseyin b. Hasan Hilmi Muhammed Fûde, Beyrut, 1399 / 1979 Kitabu'l – Minhâ Fî Şuabi'l-İman, Müellif Mukaddimesi.

Kasar Veysel, Hüseyin b. Halimi'nin Şuabu'l-İman Adlı Eserinde Kelâm, Hr.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Kehhale, Ömer Rıza, Mukeddemât ve Mebâhis fî hadârâti'l-Arab ve'l- İslâm, Dımaşk, 1394- 1974.

Koca, Salim. Türkler ve İslâmiyet, Türk Yurdu Dergisi, sy., 95, Temmuz, 1995.

Kutlu, Sönmez, İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekciler, Ankara, 2000

Keskin, Yusuf Ziya, Ebu Nu'aym el - Isfahânî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri A.Ü. İ.Fkt. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995

Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b.Haccac Sahîh-u Muslim, thk.: M.Fuad Abdulbaki D.İhya-i Kütübi'l Arabi, 1955/1374 bs.y.y.

İbnü'l - Esir, Ebu'l Hasan, Ali b. Muhammed eş-Şeybani, el - Kamil fi't-Tarih, (I-XII) Beyrut, 1399 – 1979

İbn Hallikân, Vefâyâtü'l-A'yân, II, 137; Sübkî, Tabakâtu'ş-Şâfiiyye, III,

İbn İmâd, Ebu'l- Fellah Abdü'l-Hayy (ö: 1089) Şezerâtü'z- Zeheb, fi Ahbari mine'z- Zeheb, Kahire, 1350, c. III

Şehristani, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekr, el- Milel ve'n-Nihal, Lübnan, 1416 - 1996, I,

Sarıtoprak, Zeki, İslâm İnancı Açısından Nüzûl-ü İsâ Meselesi, İzmir,1997

Suyutî, Celâlü'd-Din Abdurrahman, Târihu'l- Hulefâ, thk: M.Muhyiddin Abdülhamid, y.y., t.y.,

Sem'ânî, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed İbn Mansur et-Temimi, el-Ensâb, thk.:Abdullah Ömer el-Baruri, Beyrut, 1988

Topaloğlu, Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ", D.İ.A., İstanbul, 1995

Öz, Mustafa, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, İstanbul, 1981

Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", D.İ.A., c. X.

Sübkî, Ebu Nasr, Abdulvehhâb b. Ali, Tabakâtü'ş- Şâfiiyyeti'l-Kübra (I-X), thk.: Abdülfettah Muhammed Hulv-Mahmud Muhammed et-Tahânî, y.y., 1385-1966

Yeşilyurt, Temel, Ebu'l - Berekât en - Nesefi ve Belli Başlı Kelâmî Görüşleri, Hr.Ü. Sosyal Bilimler Enstitsü, Şanlıurfa, 1998 doktora tezi

Yakut el- Hamevî, Ebu Abdullah b. Abdullah b. el – Bağdâdî, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut, t.y., ,

Yurdagür, "Halîmî", D.İ.A., , XV,

Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Osman, Kitabü'l- Kebâir, Beyrut, ty.; III.

Zeki Velidi Togan,, Umumî Türk Tarihine Giriş, I, 80; Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara, 1980